

Jadwiga Izdebska
Zakład Pedagogiki Społecznej
Wydział Pedagogiki i Psychologii
Uniwersytet w Białymstoku
Białystok

Telefon komórkowy i jego rola w życiu współczesnych dzieci – wyzwaniem dla edukacji medialnej

Zmienia się i poszerza się gwałtownie codzienna przestrzeń życia dziecka, obszar i rodzaj kontaktów społecznych, poznawczych. Pojawiają się wciąż nowe źródła o bardzo zróżnicowanym charakterze, kształtujące dziecięce przeżycia, doświadczenia. Współczesne środowisko życia dziecka tworzy nie tylko to, co dzieje się w jego bezpośrednim otoczeniu, ale również to, co dociera do niego dzięki przekazowi pośredniemu, a więc za pomocą mediów elektronicznych. Wzrasta ono w świecie zdominowanym przez media, nowe technologie medialne, kształtujące się społeczeństwo informacyjne.

Środowisko, w którym żyje młode pokolenie wypełniają nie tylko mass media (prasa, książka, telewizja, film, radio, płyty gramofonowe), ale również nowe media: DVD, gry komputerowe, komputer, Internet, telefon komórkowy. Koniec XX wieku rozpoczyna erę komputera, Internetu, telefonu komórkowego, wprowadzając człowieka w społeczeństwo informacyjne trzeciego tysiąclecia. Jako mały „układ elektroniczny, mikroprocesor łączy się z innymi technikami przekazu: telefonem i monitorem telewizyjnym, kompaktową płytą muzyczną tworząc nowe narzędzia komunikowania: miniaturowe, mobilne i multimedialne” [Goban-Klas, 2005, s. 28]. Nowe media elektroniczne stanowią fundament medialnej cywilizacji, społeczeństwa określanego mianem medialne, mediatyzowane, informacyjne, oparte więc na mediach. Pod ich wpływem przekształceniom ulega poczucie przestrzeni i czasu, powodując delokalizację przestrzeni. Współczesną cywilizację medialną różni od poprzednich stale rosnąca rola nowych mediów cyfrowych. Ucyfrowienie polega na upowszechnianiu kodowania cyfrowego obrazów i dźwięków, a więc mowy, pisma, obrazów graficznych. W kodzie cyfrowym wszystkie elementy składowe są wyraźnie od siebie oddzielone, co ułatwia przekaz, odbiór, produkcję [Goban-Klas, 2005]. Wprowadzenie kodu cyfrowego do nowych mediów umożliwia ich łączenie i konwergencję, operowanie tym samym uniwersalnym systemem rejestracji i transmisji informacji [Negroponte, 1997].

Przemiany zachodzące w sferze kultury, związane przede wszystkim z rozwojem telewizji, multimedii, „narzuciły” dzieciom audiowizualne doświadczenie tego świata. Wzrastają one w kulturze obrazu, w środowisku technizowanym. Wielu z nich korzysta na co dzień z wytworów o bardzo wysokiej i złożonej technologii i nie wyobrażają sobie życia bez tych urządzeń. Dzieci mają dostęp do telewizji kablowej, satelitarnej, interaktywnej, odbiorników z ekranem panoramicznym o wysokiej rozdzielczości, urządzeń posiadających rozbudowane systemy odtwarzania dźwięku, do płyt CD, kaset wideo, komputera, Internetu, telefonu komórkowego. Dominującą więc przestrzenią, w której wzrasta dziecko jest przestrzeń informacyjna, którą tworzą: media, multimedia, ich codzienna obecność w życiu

najmłodszych, zakres, sposób korzystania z mediów, charakter relacji, jakie zachodzą pomiędzy mediami i ich użytkownikami oraz skutki tych relacji [Juszczak, 2000; Sokołowski, 2004; Izdebska, 2007].

Przestrzeń medialna jest produktem mediów elektronicznych, które nadają jej specyficzne cechy, możliwości i ograniczenia wynikające z określonego medium [Osmańska-Furmanek, 2005; Kita, 2003]. Jest to przestrzeń rzeczywistości przekształcona zgodnie ze specyfiką technologii informacyjnych, ze zdolnością do transformacji i mutacji [Osmańska-Furmanek, 2005]. Nabiera charakteru mentalnego, ponieważ związana jest z sensorycznością i specyficznym odczuwaniem jej przez dziecko „wchodzące”, „zanurzające się” w tę przestrzeń. Zdomowała się ona w życiu współczesnego dziecka, pełniąc znaczącą rolę. Jest ona swoistym przedłużeniem przestrzeni fizycznej, kształtowana przez komputer, Internet, telefon komórkowy. Cyberprzestrzeń to świat „(...) który otwiera się przed człowiekiem dzięki powiązaniu na zasadzie natychmiastowej realizacji dotyku z myślą” [Przedławska, 1998, s. 4]. Technologia kontaktu – telefon, sieć komputerowa, umożliwiają „(...) natychmiastowe dostanie się do danego miejsca i interakcję z tym miejscem. To jest owa jakość głębi, możliwość dotknięcia każdego punktu, zostawienie śladu przez nasze elektroniczne rozszerzenie” [Przedławska, 1998, s. 4]. Powstająca cyberprzestrzeń wzbogaca przestrzeń psychologiczną człowieka, a jednocześnie powoduje kurczenie się przestrzeni społecznej, bezpośrednich interakcji społecznych.

Przestrzeń medialna, informacyjna, w którą codziennie zanurzają się współczesne dzieci jest niezwykle zróżnicowana w swej treści i formach przekazu, jest dynamiczna, audiowizualna, zmieniająca się, interaktywna. Media elektroniczne tworzące tę przestrzeń charakteryzuje wielofunkcyjność, unikalność w stosunku do tradycyjnych źródeł socjalizacji i wychowania, niezastępowalność wynikająca ze specyficznych cech i właściwości każdego medium z osobna. Kilka lub kilkadziesiąt dostępnych kanałów telewizyjnych, różnorodność treści programów, form prezentowania, środków wyrazu, zdolność przyciągania uwagi odbiorcy, intymność, wrażenie „aktualności odbioru”, interaktywność nowej telewizji (tzw. interaktywnej), powodują, że telewizja, wideo są bardzo atrakcyjnym medium dla dzieci. W ostatnich latach obserwuje się niezwykle dynamiczny wzrost liczby urządzeń medialnych (DVD, telewizja kablowa, satelitarna, komputer, Internet, telefon komórkowy) w polskich rodzinach w mieście i na wsi. Bardzo chętnie dzieci korzystają więc z nowych możliwości, jakie stworzyły mass media i multimedia: komputer, Internet, telefon komórkowy. Umożliwiły one dostęp do bogatych, światowych zasobów informacji, stworzyły możliwość wzajemnej komunikacji, interaktywność. Biorąc pod uwagę ich codzienną obecność w życiu dziecka, zakres i sposób korzystania z mediów, ale także skutki tych relacji, można przyjąć, że media elektroniczne stają się dzisiaj dominującą przestrzenią wzrastania dziecka, podstawowym ogniwem środowiska, w którym żyje.

Znaczące miejsce w medialnej przestrzeni życia dziecka zajmuje dzisiaj telefon komórkowy, swoiste multimedium. Pierwsze systemy telefonii komórkowej uruchomiono w Stanach Zjednoczonych na przełomie lat 40. i 50. ubiegłego wieku. Telefon ten ważył czterdzieści kilogramów i miał wielkość walizki. Dopiero w 1984 roku pojawiły się pierwsze aparaty przenośne oparte na systemach analogowych. Mnogość systemów uniemożliwiła komunikację między nimi, systemy działały niezależnie od siebie. Prowadzone prace

doprowadziły do zastąpienia analogowej telefonii komórkowej telefonią cyfrową. System cyfrowy oferuje wysoką jakość dźwięku, zmniejsza wrażliwość na zakłócenia, zwiększa efektywność wykorzystania zasobów radiowych, szybkość transmisji danych. Polska dość szybko przyłączyła się do światowych trendów w telekomunikacji. Oficjalne uruchomienie nowej telefonii nastąpiło w czerwcu 1992 roku w Warszawie, Krakowie, Poznaniu, Łodzi i w innych dużych miastach. Telefon komórkowy jest publicznie wykorzystywanym medium, zawsze pod ręką, wywołuje chęć ciągłego komunikowania się z wybraną osobą. Bogato wyposażony telefon komórkowy scala w sobie wiele mediów: radio, aparat fotograficzny, kamerę wideo, Internet, TV itp. Te pojedyncze media zintegrowane w małym i mobilnym urządzeniu, używane są inaczej niż ich stacjonarne lub tradycyjne odpowiedniki. Przykładem są typowe SMS-y, które zapewniają natychmiastowe wysyłanie przekazu, są bardziej „emocjonalne”, zaspokajając chwilowe emocje i potrzeby użytkownika. Najnowsze, mobilne aparaty telefoniczne coraz częściej przestają pełnić funkcje jedynie telefonu, a zapewniają dostęp do Internetu, radia i telewizji, oferują różne formy gier, są wyposażone w odtwarzacz muzyczny, książkę telefoniczną, kalkulator, kalendarz. Telefon komórkowy staje się przykładem konwergencji technologicznej nowych mediów, podstawowym środkiem komunikacji i rozrywki [Wenglorz, 2006].

Coraz więcej dzieci już od pierwszej klasy szkoły podstawowej posiada własny, osobisty telefon komórkowy, uznając go za dużą atrakcję, ale także wskaźnik wyróżniający oraz nobilitujący, zwłaszcza w grupie rówieśniczej. Jest to medium różniące się od pozostałych i pełni nieco inną rolę w życiu dzieci niż w świecie osób dorosłych. Dla dziecka nie jest on narzędziem pracy, czymś niezbędnym, ale silną potrzebą, pragnieniem posiadania, rozrywką, symbolem przynależenia do rówieśniczej grupy posiadaczy telefonów komórkowych. Dziecko bardzo chętnie korzysta z aparatu komórkowego nie tylko w celu porozumiewania się z rodzicami, rówieśnikami, ale przede wszystkim wysyłania SMS-ów, ściągania dzwonek, obrazków, tapet itp. Dzieci doskonale orientują się w markach komórek, w możliwościach, jakie posiadają. Telefon komórkowy otrzymują one najczęściej z okazji urodzin, imienin, I Komunii św., rozpoczęcia nauki szkolnej, uzyskiwanych bardzo dobrych wyników w nauce, jako prezent pod choinkę, rozpoczynających się wakacji letnich, ale również i dlatego, że posiadają rówieśnicy. Zdarza się nierzadko, że jest to medium konieczne, niezbędne dla dziecka, zwłaszcza wtedy, gdy rodzice ze względu na swój charakter pracy zawodowej są codziennie dłużej poza domem lub też gdy dziecko po południu uczestniczy w różnych zajęciach pozaszkolnych (np. języki obce, koła zainteresowań itp.). Możliwość komunikowania się dziecka i rodziców, jaką zapewnia komórka, daje im poczucie bezpieczeństwa i pewnego komfortu psychicznego. To urządzenie elektroniczne ze względu na swoją mobilność zezwala na korzystanie w każdym miejscu i o każdej porze.

Telefon komórkowy służy dzieciom przede wszystkim do wysyłania SMS-ów do przyjaciół, kolegów, rzadziej do rodziców, rodzeństwa, innych członków rodziny. Dla wielu dzieci, zwłaszcza niepełnosprawnych, telefon komórkowy pełni funkcję pomocową. Gdańska firma Ivo Software zaprezentowała pierwszy na świecie telefon komórkowy przystosowany dla potrzeb osób niepełnosprawnych. Telefon umożliwia osobie z uszkodzonym narządem wzroku nie tylko korzystanie za pomocą komend głosowych, ale

także z mówionego notatnika, kalendarza, zegarka, dyktafonu, czytania i pisanie SMS-ów. Plus GSM uruchomił obsługę „Zintegrowany System Bezpieczeństwa”, ustalając dwa numery telefonów komórkowych, pod które można zgłaszać wypadki zimą i latem, w górach i nad morzem. Osoby mające kłopoty zdrowotne mogą skorzystać z usługi proponowanej przez Plus GSM, który wprowadził możliwość monitorowania, konsultacji, z uwzględnieniem służb ratowniczych, medycznych [Bednarek, 2006]. Rodzice mogą skorzystać z francuskiej firmy telekomunikacyjnej Alcatel „Anioł Stróż”. System ten wysyła ostrzeżenia, jeśli dziecko oddali się od wytyczonej trasy, np. wracając ze szkoły lub gdy jego powrót jest zbyt długi.

Telefon komórkowy służy komunikowaniu się dziecka z innymi osobami. Proces komunikacji charakteryzuje: acielesność, aprzestrzenność, ograniczenie doświadczeń sensorycznych, mobilność. Komórka znosi ograniczenia przestrzenne, a umożliwia korzystanie z niej w dowolnym miejscu, czasie, kontaktowanie się z całym światem, możliwość bycia bezustannie w kontakcie z najbliższymi, bez konieczności odraczania komunikacji. Rozmowa przez telefon komórkowy różni się od rozmowy głosowej przez komunikator internetowy. Jest ona bardziej osobista od kontaktu on-line, ale mniej osobista od bezpośredniego. Ale jednocześnie nie zapewnia takiej anonimowości, jaką daje on-line. Rzadko rozmowa przez telefon odbywa się bez wcześniejszego spotkania w rzeczywistości. Jest więc raczej uzupełnieniem więzi online. Komunikacja poprzez SMS (*Short Message Service*), o czym należy tu wspomnieć, tworzy specyficzny język skrótów. Komunikaty są krótsze, bardziej bezpośrednie, osobiste, spontaniczne niż poczta e-mailowa. SMS-y zapewniają dyskrecję, gdyż mogą być wysyłane niezauważalnie [Ładyżyński, 2006]. Telefon komórkowy daje szansę bycia ciągle dostępnym, uczestniczenia drogą pośrednią w życiu innych osób. T. Goban-Klas określa współczesne dzieci i młodzież pokoleniem „sesemesowców” [Goban-Klas, 2005; Goban-Klas, 2004; Izdebska, 2008].

Komunikowanie się za pośrednictwem telefonu komórkowego może mieć charakter synchroniczny i asynchroniczny. Komunikowanie się synchroniczne zapewnia Internet (czaty, rozmowy on-line przez komunikatory internetowe, telefonię internetową) i telefon komórkowy, gdy zaistnieje natychmiastowe sprzężenie zwrotne, natychmiastowa werbalna lub pozawerbalna reakcja ze strony odbiorcy [Filipiak, 2004; Thompson, 2006]. Komunikowanie się asynchroniczne nie daje możliwości uzyskania sprzężenia zwrotnego. Informacje przesyłane mogą być odebrane z opóźnieniem lub nie odebrane, np. poczta elektroniczna, SMS-y, wiadomości głosowe, fora, grupy dyskusyjne. Komunikowanie się pośrednie typu *face to monitor* wnosi niewątpliwie nowe elementy do interakcji międzyludzkich, tworzenia więzi interpersonalnych. Jakie wobec tego funkcje pełni telefon komórkowy w życiu dzieci i młodzieży?

Indywidualny charakter komunikowania się przez telefon komórkowy, a jednocześnie brak możliwości kontroli ze strony rodziców jest „udogodnieniem” dla młodych, poczuciem wolności, niezależności. Jak wykazują badania [Ładyżyński, 2006], komórka nie tylko ułatwia dzieciom komunikowanie się, ale także budowanie więzi z kolegami w świecie realnym. Dla młodzieży dzwonienie, esemesowanie wynika ze strachu przed wykluczeniem z grupy, z potrzeby bycia z rówieśnikami poprzez relacje zapośredniczone cały czas, natychmiast. Telefon pozwala na podejmowanie samodzielnych relacji z rówieśnikami ciągle, o różnej porze, w różnych miejscach, jest niewątpliwie elementem wspierającym

proces socjalizacji i jednocześnie wskaźnikiem zjawiska zwanego „przesunięciem socjalizacyjnym”.

Telefon komórkowy pełni przede wszystkim funkcję fatyczną w życiu dzieci, służąc podtrzymywaniu kontaktów z innymi osobami (kolegami, znajomymi). Dzięki tej funkcji komórki młodzi użytkownicy zaspokajają wiele potrzeb, jak: emocjonalne, psychiczne, społeczne. Realizacja interpersonalnej funkcji nowych mediów prowadzi do pogłębienia i wzbogacenia więzi między dzieckiem a innymi osobami. Emotywna funkcja pozwala na rozładowanie negatywnych uczuć, przeżywanie, doświadczanie wielu różnych emocji. Reakcje uczuciowe uruchamiane w toku komunikacji zapośredniczonej są silne, a czasami łatwiejsze do wyrażenia, zaakceptowania niż w kontaktach twarzą w twarz. Kompensacyjna funkcja telefonu polega na wyrównywaniu, wypełnianiu odczuwanych przez dziecko braków, niedogodności, osamotnienia. Kompensuje on w pewnym stopniu komunikowanie się bezpośrednio poprzez stworzenie migrantom możliwości kontaktu z innymi osobami, przesyłanie SMS-ów, wiadomości głosowych itp. Nowe media elektroniczne, dzięki komunikacji zapośredniczonej prowadzą do wzmocnienia więzi wspólnotowych, do integracji z innymi bliskimi osobami, pełniąc funkcję integrującą. Z kolei funkcja pomocowa telefonu przejawia się w możliwości uzyskania potrzebnych informacji, porad itp. Telefon komórkowy nie powoduje – w przeciwieństwie do Internetu – wyraźnego podziału cyfrowego. Dzieci bez względu na uwarunkowania środowiskowe: społeczne, kulturowe „budują” i rozwijają „sieć” powiązań zapośredniczonych zgodnie z własnymi potrzebami i planami [Izdebska, 2007].

Telefon komórkowy oprócz niewątpliwie nowych wartości i możliwości, jakie stworzył, budzi również niepokój związany z nieracjonalnym korzystaniem z niego, zwłaszcza przez dzieci. Zagrożenia, jakie on wywołuje dotyczą dezorganizacji dnia, skrócenia często w sposób drastyczny czasu na inne zajęcia: szkolne, domowe, związane z rozwojem zainteresowań itd. Komunikowanie się za pomocą komórki zaczyna zastępować komunikowanie się bezpośrednio twarzą w twarz. Jest to niezwykle niepokojące zjawisko, tym bardziej, że dotyczy dzieci, które wolą ten rodzaj porozumiewania się. Nasuwa się pytanie, czy w przyszłości będą one chciały i potrafiły nawiązywać i podtrzymywać relacje międzyludzkie bezpośrednio. Pisanie SMS-ów przyzwyczajają dzieci do redagowania komunikatów krótkich, szybkich, spłyconych, okrojonych w swej treści i formie, używania języka skrótów, modnych określeń, jak: heja, elo, sie manko, spoko, ok., oki, okcia itp. Jest to posługiwanie się żargonem, skrótami myślowymi, co niewątpliwie bardzo niekorzystnie wpływa na słownictwo dziecka, jego język, wymowę.

Badania medyczne sygnalizują niepokojące obawy dotyczące stanu zdrowia człowieka związane z nadmiernym korzystaniem z telefonu komórkowego [Olszewska, 2008; Olszewska, 2009]. Pojawiające się prace naukowe wskazują na wpływ telefonów komórkowych i pola elektromagnetycznego na wzrost chorób u ludzi. Wyniki badań medycznych wskazują na to, iż korzystanie z telefonu komórkowego przyczynia się do wzrostu temperatury mózgu. Niewielka odległość telefonu od tkanek wewnątrzczaszkowych podczas rozmowy nasuwa pytanie o skutki oddziaływania pól częstotliwości radiowych na funkcjonowanie mózgu. Badania mówią o tym, że 40–90% energii elektromagnetycznej emitowanej przez aparat telefoniczny absorbuje ludzka głowa, a przede wszystkim ta

półkula mózgu, przy której znajduje się słuchawka [Martens, 1994]. Autorzy badań twierdzą, że największe ryzyko rozwoju guza mózgu dotyczy obszarów o największej absorpcji energii. Doświadczenia na zwierzętach potwierdziły upośledzenie pamięci u osobników eksponowanych na promieniowanie wytwarzane przez telefon komórkowy. Niektórzy lekarze zwracają też uwagę na pojawiające się objawy, tj. bóle głowy, zmęczenie, zawroty głowy, szumy uszne, zaburzenia koncentracji uwagi i poszukują źródeł w nieprawidłowym, nadmiernym korzystaniu z telefonu komórkowego. Międzynarodowe badania prowadzone w ramach projektu „Interphone” wykazały związek pomiędzy używaniem telefonu komórkowego a rozwojem nowotworów ślinianki przyusznej. Stwierdzono, że długotrwałe, bardzo częste korzystanie z telefonu komórkowego przez okres co najmniej 5–10 lat, szczególnie na obszarach mniej zurbanizowanych, gdzie siła promieniowania z uwagi na duże odległości między stacjami bazowymi jest większa w porównaniu z terenami miejskimi, zwiększa ryzyko zachorowania na nowotwór ślinianki przyusznej [Olszewska, 2009; Sadetzki i inni, 2008]. Z kolei inne badania wykazują, że dzieci w wieku 7 lat, których matki w okresie ciąży zbyt dużo korzystały z telefonu komórkowego są nadmiernie ruchliwe, pobudliwe, emocjonalnie nie zrównoważone. Należałoby wskazać również na inne niebezpieczeństwo – używanie telefonu komórkowego podczas jazdy znacznie zwiększa niebezpieczeństwo podróżującego. Najrozsądniej, jak się wydaje, byłoby kierowanie się arystotelesowską zasadą złotego środka, a więc z umiarem korzystać z telefonu komórkowego.

Zagrożenia, jakie stwarza telefon komórkowy stają się ważnym wyzwaniem dla edukacji medialnej dzieci, przede wszystkim w rodzinie. Głównym jej zadaniem powinno być przygotowywanie ich od najmłodszych lat do racjonalnego, właściwego korzystania z telefonu, umożliwienie uzyskiwania niezbędnych kompetencji medialnych.

Przypisy

- Bednarek J.: *Multimedia w kształceniu*. PWN, Warszawa 2006
- Filipiak J.: *Homo communicans*. Wydaw. UMC, Lublin 2004
- Goban-Klas T.: *Komunikowanie i media masowe. Teoria prasy, radia, telewizji i Internetu*. PWN, Warszawa 2004
- Goban-Klas T.: *Cywilizacja medialna. Geneza, ewolucja, eksplozja*. WSiP, Warszawa 2005
- Izdebska J.: *Dziecko w świecie mediów elektronicznych. Teoria. Badania. Edukacja medialna*. „Trans Humana”, Białystok 2007
- Izdebska J.: *Wirtualna komunikacja i jej rola w świecie powszechnej migracji*. [W:] J. Surzykiewicz, M. Kulesza (red.): *Integracja w świecie powszechnej migracji. Otwarte pytania pedagogiki społecznej*. Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2008
- Juszczak S.: *Człowiek w świecie mediów elektronicznych – szanse i zagrożenia*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2000
- Kita B.: *Między przestrzeniami. O kulturze nowych mediów*. Wydaw. RABID, Kraków 2003

- Ładyżyński A.: *Komórka w plecaku, czyli o wpływie technologii na młodych*. [W:] W. Jakubowski (red.): *Dzisiejsze czasy: edukacja wobec przemian w kulturze współczesnej*. Oficyna Wydaw. IMPULS, Kraków 2006
- Martens L.: *Electromagnetic fields calculation for wireless telephones*. „Radio Sci Bull” 1994, nr 27
- Negroponce N.: *Życie cyfrowe. Jak się odnaleźć w sieci komputerów*. „Książka i Wiedza”, Warszawa 1997
- Oblicza Internetu*. Red. M. Sokołowski. Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Elblągu, Elbląg 2004
- Olszewska E.: *Dziecięcy świat telefonów komórkowych w kontekście zagrożeń zdrowia*. [W:] J. Izdebska (red.): *Media elektroniczne kreujące obraz rodziny i dziecka*. Wydaw. „Trans Humana”, Białystok 2008
- Olszewska E.: *Wpływ telefonów komórkowych na stan zdrowia człowieka*. [W:] J. Izdebska, J. Szymanowska (red.): *Dziecko w zmieniającej się przestrzeni życia. Obrazy dzieciństwa*. Białystok 2009
- Osmańska-Furmanek W.: *Znaki i języki w przestrzeni edukacyjnej*. „Pedagogika Mediów” 2005, nr 1
- Przeclawska A.: *Przestrzeń życia człowieka, między perspektywą mikro a makro*. „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1998, nr 1
- Sadetzki S. i inni: *Cellular phone use and risk of Benin and malignant parotid gland tumors – a nationwide case – control study*. „American Journal of Epidemiology” 2008, No 167/4
- Thompson J. B.: *Media i nowoczesność. Społeczna teoria mediów*. Wydaw. ASTRUM, Wrocław 2006
- Wykorzystanie nowych mediów przez młodzież w Polsce – wyniki międzynarodowego projektu badawczego w Mediappro*. Red. J. Wenglorz. Witold Sartorius, Warszawa 2006